

Отново за палаталността на съгласните в българския език

Димитрина Игнатова – Цонева

Another Issue on the Palatalization of Consonants in Bulgarian: *The aim of the paper is to examine the chronological development of research on the existence of palatal consonants in contemporary Bulgarian language and to make a hypothesis about the number of the consonants which will be validated experimentally.*

The tendency for dropping palatal consonants, which were part of the Old Bulgarian language, is clearly outlined in some of the most outstanding research papers in the field of Bulgarian grammar (for the period of 1930 – 1944) and in foreign research (L. Boleau, K. Horalek, M. Mangold, C. Choy, etc.). The tendency for the appearance of new palatal consonants is rejected. The only palatal consonant which is stated is "j". The above mentioned tendency is also proved by research on the distribution of consonants in Bulgarian and in the other Slavic languages.

Key words: *consonants, palatal, non-palatal, vocals, chronological development*

ВЪВЕДЕНИЕ

Интересна и нетипична за нашата наука е дискусията за палаталността на някои съгласни в българския език. **Палатални (меки, небни)** са тези съгласни, чието главно учленително място е изцяло върху твърдото небце, т.е. при учленяването им езикът се допира до твърдото небце (лат. *palatum*). Във всички езици типичен техен представител е съгласната [й]. **Непалатални (твърди)** са тези съгласни, чието учленително място е на устните, зъбите, алвеолите и мекото небце. Такива са съгласните: [б, п, в, ф, л, р, г, к, х] и др. Съществува и трети тип съгласни – **смекчени**

(**палатализувани, онебнени**). При тяхното учленение твърдото небце е засегнато само отчасти, напр.: смекчени съгласни, чието главно учленително място само отчасти е върху твърдото небце (т.е. обхваща само граничната област до алвеолите или до мекото небце като [м', т', д', н'] или [к', г', х'] в някои езици) или такива съгласни, при които допирът на езика до твърдото небце се явява второ (допълнително) учленително място, тъй като първото учленително място не може да се премести върху твърдото небце – [п', б', м', ф', в', с', з', ц']. Смекчените съгласни създават големи обърквания на изследователите. За тях самият Ст. Стойков пише: "Едни от езиковедите, излизайки предимно от слуховия им характер (акустичния ефект), ги смятат за отделни самостоятелни звукове наред с останалите меки и твърди съгласни, а други, излизайки предимно от учленителните им особености, ги смятат за съчетание (комбинация) от твърда съгласна и [й], образувано от две едновременни, но отделни и независими едно от друго учленителни движения – едно движение на устните или на предния език за съответната твърда лабиална или алвеолна съгласна, а друго движение на средния език върху твърдото небце за съгласната [й]."

Трябва да се подчертае, че между меките (палаталните) и смекчените (палатализуваните) съгласни няма резки учленителни и слухови граници, та затова понякога е доста трудно да се определи точно една съгласна дали е мека или е смекчена." [Стойков, 1952, с.11]

ИЗЛОЖЕНИЕ

Целта на настоящото изследване е да се проследи в хронологичен план научната мисъл по въпроса за присъствието на палатални съгласни в съвременния български език, да се изгради хипотеза за точния брой на консонантите, която впоследствие да бъде доказана по експериментален път.

Първите създатели на българската граматична литература всеки по свой начин изказва становище, че в развоя на консонантната ни система се забелязва

тенденция за отпадане на меките съгласни, присъствали в старобългарския език. Независимо, че фонетичният дял в техните трудове не е достатъчно задълбочен, все пак те очертават следните параметри:

За **Иван Момчилов** съгласните в български език звучат твърдо или меко в зависимост от "звука, който ги съпровожда" [Момчилов, 1868, с.145].

Десет години по-късно излиза най-значителният труд на акад. **Стефан Младенов** - "**История на българския език**", издаден в Берлин и Лайпциг през 1929 г. на немски език, в който са систематизирани дотогавашните изследвания в областта на историческата граматика и отчасти на историята на нашия език. При характеристиката на консонантизма този световно известен славист пише: "Праславянското различие между обикновените "твърди" и палатализираните "меки" съгласни пред предни гласни в български език е само частично запазено. Без да се гледа на единичните случаи със стара, по-силна палатализация, която може да се срещне както в източни, така и в западни български говори, в новобългарски се е развила една твърде характерна "полупалатализация", която често бива занемарявана." [Младенов, 1979, с.139].

По-подробно за учленението и делението на звуците в българския език в своя труд *Българска граматика (звукословие, ударение, произношение и сведения за историята на езика и на писмото)*, издадена през 1936 г., пише **Петър Ст. Калканджиев**. Той конкретизира броя на съгласните в езика ни и нагледно ги класифицира.

Интересно е виждането на автора на тази българска граматика за разпределянето на *съгласните по състав*. Три групи са:

А) Ясни (звучни – съдържат гласен издих и шум или избух) – [б, в, г, д, ж, з, й, (дж, дз)].

Б) Тъмни (глухи, беззвучни – съдържат безгласен издих и шум или избух) – [к, п, с, т, ф, х, ш, (ц, ч, щ)].

В) Средни (съдържат само звучен издих, променен резонаторно, и са твърде близки до самогласките (т.е. до гласните) – [л, м, н, р].

В забележка П.Калканджиев допълва: "Съгласките могат да се групират по мекота, а именно:

1. **меки** – [ж, ш, й, ч, дж];

2. **твърди** – всички останали; тази делитба обаче в днешния български език е излишна, защото всяка съгласка може да бъде повече или по-малко смекчена, ако се следва от някоя мека самогласка. [Калканджиев, 1936, с.31].

Александър Теодоров-Балан разпределя звуковете в българския език така:

А) самогласки (vocales, sonantes): [а, е, и, о, у, ъ];

Б) съгласки (consonantes): [б, в, г, д, ж, (дж), з, (дз), й, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш].

В забележка езиковедът добавя, че "Езичните съгласки се у м е к ч а в а т или смекчават, като се изгърби езикът негде под сводовото небце и се подвие върхът: от т в ъ р д и съгласки д, т, н, л, р, з, с, дз, ц, ж, ш, дж, ч, г, к, х добиваме така м е к и дъ, нь, нь, ль, ръ, зъ, съ, дзь, цъ, жъ, шъ, джь, чъ, гъ, хъ. [Балан 1940, с.76]. Според него мекостта в българския книжовен език е средна, "затуй границата между м е к о с т и у н е б н е н и е в него често не се чувствува. На това се дължи изравнението напр. на изговора на л в двете думи **поляна** от израза "равна поляна с кърви поляна": в първата дума съгласката л е мека (*польана*), а во втората тя е унебнена (*полеана*, от *полъна*, в западнобългарски *полена*, от *полея*) [Балан 1940, с.84].

През 1942 година Книгоиздателството “Хр. Г. Данов” отпечатва трудът на **Димитър Попов** – “Българска граматика”. В раздела “Звукословие” авторът посочва, че в български език има 22 съгласни звука.

В главата “Смекчение и затвърдяване на звуковете” той пише, че в българския език съгласните звукове стават меки пред мек гласен или пред мек съгласен, като за мек съгласен посочва звука [й] (йота), “най-мекият от всички звукове” [Попов, 1942, с.33]. Авторът на изследването твърдо заявява, че в сегашния език звуковете са по-твърди, отколкото в стария. “Гласните звукове затвърдели повече в западните говори, а съгласните в източните. Книжовният език държи среднина.” [Попов, 1942, с.35].

На становищата на изброените по-горе автори (чиито трудове са посочени като най-системни за периода 1930 до 1944 г.) коренно се противопоставя **проф. Стойко Стойков**. В статията си на тема “Палаталните съгласни в книжовния български език” след като съжالياва, че под влияние на Пражката фонетична школа е отрекъл самостоятелното съществуване на палатални устнени и алвеолни съгласни в българския книжовен език, той заявява, че в езика ни освен [й] има още 15 меки съгласни [п', б', м', ф', в', с', з', ц', т', д', н', л', р', к', г']. Към меките съгласни той прибавя и [ш, ж, ч].

Независимо, че пише, че меките съгласни в българския език нямат винаги смислоразличителна стойност, т.е. не се явяват винаги като самостоятелни звукове – фонемни, **проф. Л. Андрейчин** с лека ръка допълва състава на палаталните консонанти. Според него те са дори 17 : бь, пь, вь, фь, мь, ть, дь, сь, зь, ць, дзь, ль, ръ, нь, къ, гь, хь [Андрейчин 1950].

Становищата на двамата влиятелни езиковеди веднага се приемат в академичните граматика. Според тях консонантната система на книжовния български език е изградена от 39 фонемни [Вътов 2002, Граматика 1982, Стойков 1966 и др.], които се установяват само в позиция пред задните гласни [а, ъ, о, у], а в позицията пред [и, е] настъпва неутрализация на признака **мекост – твърдост** и се срещат само твърди съгласни. В края на думата могат да се срещнат само шумовите съгласни [п, ф, т, с, ц, ш, ч, к, х] и петте сонорни [м, н, р, л, й]. В позиция пред съгласни също се променя броят на консонантите. Освен твърдите, според традиционното схващане, в българския език има още 17 меки съгласни.

Ако бъде прието това схващане, при гласните и при съгласните се появяват два противоположни процеса:

I. В историческия си развой вокалната система чувствително се опростява (от 11 гласни в старобългарски – в съвременния остават 6 – [а, о, у, ъ, и, е]).

II. Значително се увеличават консонантите (от 19 съгласни в старобългарски език, то в съвременния те са се увеличили на 39: твърди – п, б, м, ф, в, с, з, т, д, н, р, л, ц, дз, к, г, х, ж, ш, ч, дж) и меки – [п', б', м', ф', в', с', з', т', д', н', р', л', ц', дз, к, г, х, й].

Освен това се посочва, че меките съгласни [х'], [ф'], и [дз'] са потенциални фонемни, т.е. предполагат се от структурните възможности на системата, но в наличния лексикален материал на книжовния български език липсват словоформи, в които тези фонемни да се противопоставят по мекост – твърдост [Граматика 1982, с.120].

Разбира се, това схващане среща отпор. Още през 1963 г. **проф. К. Мирчев** в значимия си труд “Историческа граматика на българския език” отбелязва следното: „В системата на съгласните в българския език не са настанали никакви промени в количествено отношение. Всички съгласни, които се срещат в старобългарския език, остават характерни и за съвременния език” [Мирчев 1963: 133].

Наистина, в консонантната система на старобългарския език е имало меки и омекчени съгласни. Меки по произход са били съгласните [ч, ж, ш], получени още на праславянска почва като резултат от първата и втората палатализация на

задноезичните съгласни [к, г, х]. Меки са били и съчетанията [шт, жд], докато за задноезичните съгласни [к, г, х] не са съществували меки съответствия.

Склонността към твърд изговор на съгласните се признава и от **традиционната фонетика**, където е отбелязано, че в историческия развой на фонемната ни система се забелязва склонност към твърд изговор на съгласните. „Истински палатали в българския език, както видяхме, с много малко изключения не се срещат вече. Запазената мекост е с полумекост. Склонността към затвърдяване не се е развила равномерно в целия български език. По-силно е действала тя в западните говори”. [Грамматика 1982: 135]

Дискусията за палаталните консонанти в книжовния български език поемат и чуждестранните изследователи на българската фонетика:

Л. Больо смята, че характерна черта на българския език е стремежът да се отстранят палаталните съгласни [Больо 1934].

К. Хоралек изразява идеята, че в българския книжовен език мекостта изчезва и то по пътя на декомпозиция чрез развиване на особен *j* [й] елемент, свързан със следващите гласни, например: *т'яло, б'ял, в'ятър* вместо *т'ало, б'ал, в'атър* и т.н. [Хоралек 1950].

Високоерудираният специалист в областта на фонетиката и фонологията проф. **Макс Манголд** също определя „списъка” на българските фонемни – 6 гласни и 22 съгласни [Манголд 1988: 102].

Корейският езиковед **Куон Джин Чой**, съпоставяйки мекостта в българския и корейския език, твърдо заявява, че признакът твърдост / мекост в съвременния книжовен български език няма фонологична стойност [Чой 1994].

В последните години някои български изследователи [**Данчев 2001; Игнатова-Цонева 2006** и др.] също поставят този проблем. Те твърдят, че непалаталните (твърдите) и палаталните съгласни са варианти на едни и същи фонемни. Там, където традиционната фонетика посочва палатален консонант, в действителност е съчетание – твърда съгласна + глайд + вокал, например: *пял [п'ял], бях [б'ях], вярa [в'яра], голям [гол'ям]* и др

Освен това като цяло в южнославянските езици старите палатали затвърдяват. В *сръбски* и *хърватски* са останали само пет палатални консонанта, от които четири са резултат от вторична фонологизация на фонемни варианти. В *словенски* липсва корелацията по мекост/твърдост. Неприемливо е в *български*, като език от южнославянската подгрупа, да се развие допълнителна палаталност; в момент на стремеж от носителите на този език към твърд изговор да се появят още 17 меки фонемни.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Анализът на най-системните трудове в областта на българската литература за периода 1930 – 1944 г. и на трудовете на чуждестранните изследователи на българската фонетика очертава следните изводи:

1. Съпоставителните анализи на български език с други славянски езици [Пашкова, 2000, Манголд, 1988, Цонева, 2001 и др.] показва, че не може с еднаква увереност да се твърди, че както в руски, украински, че дори и в сърбохърватски, така и в български език да съществуват меки съгласни

2. В диахронен план процесите, които са настъпили в консонантната система на българския език, не са съществени. Наблюдава се склонност към твърд изговор на съгласните. И чуждестранни, и български изследователи още през 50-те години на ХХ век твърдят, че основна тенденция в развоя на българската консонантна система е отпадането на палаталните съгласни.

3. Сравняването на позициите за реализация на палаталните съгласни в трите подгрупи славянски езици също поставя под съмнение съществуването на меки съгласни фонемни в съвременния български книжовен език.

4. Прегледът на по-значимите граматика на българския език и на различните фонологични изследвания показва, че има сериозно разминаване в концепциите на различните изследователи за наличието или липсата на палатални съгласни. Доста неочаквано и твърдо е променено мнението на научната мисъл в България – от само една мека съгласна [й] изведнъж започва да се говори за 15, а след това и за 17 меки съгласни, като се предричат и потенциални палатални и то след като процесът за затвърдяване на изговора е в своята сила.

5. Независимо, че в традиционното българско езикознание и във всички съвременни учебници и учебни помагала се посочва, че българската фонемна система се състои от 6 гласни и 39 съгласни, като приемем факта, че в съвременния български език само [й] е запазила своята палаталност, налага се броят им да бъде прецизиран – на 6 гласни и 22 съгласни. Това е особено необходимо не само за обучението по фонология, за писмената практика, за работата по формиране на фонематичен слух, но и за информационните технологии и по-точно за разработването на програми за компютърно разпознаване на българска реч.

ЛИТЕРАТУРА

Андрейчин 1950: Л. Андрейчин. За меките съгласни в българския език. ЕЛ, 1950, кн.4, с. 333 – 334.

Болъ 1934: L. Beaulieux. Quelques caractéristiques de l'évolution du bulgare moderne, Ksiega referatow, sekcja I – Yęzykownawstwo, Warszawa, 1934.

Вътов 2002: В. Вътов. Фонетика и фонология на българския език. Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“ В. Търново, 2002.

ГраMATика 1982: Граматика на съвременния български книжовен език. Том I. Фонетика. София. БАН, 1982.

Данчев 2001: А. Данчев. Съпоставително езикознание. Теория и методология. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, София, 2001.

Игнатов-Цонева 2006: Д. Игнатов-Цонева. Фонемните противопоставяния в съвременния български книжовен език и техните норми на реализация. В: Наследие академик В. И. Борковско и проблеми современной лингвистики. Волгоград, 2006, с. 147-158

Игнатов-Цонева 2007: Д. Игнатов-Цонева. За палаталността в българския и в другите славянски езици. – В: Русская словесность в контексте современных интеграционных процессов. Волгоград 2007, с. 70-75.

Калканджиев 1936: П.Ст. Калканджиев. Българска граматика (звукословие, видословие, словосъчетание, правопис, ударение, произношение и сведения за историята на езика и писмото). Книгоиздателство “Хр.Г.Данов”, Пловдив – София, 1936.

Лашкова 2000: Л. Лашкова. Увод в сравнителната граматика на славянските езици. София, 2000.

Манголд 1988: М. Манголд. Увод в езикознанието с оглед на българския език. СУ „Климент Охридски“, 1988.

Мирчев 1963: К. Мирчев. Историческа граматика на българския език. София, 1963.

Младенов 1979: Ст. Младенов. История на българския език. Превод и редакция на проф. д-р Иван Дуриданов от немското издание през 1929 г. София, 1979.

Момчилов 1868: Ив. Момчилов. Грамматика на новобългарския езикъ. Русчукъ, 1868.

Попов 1942: Българска граматика. Книгоиздателство "Хр. Г. Данов", 1942.

Славянски езици 1994: Славянски езици. Граматични очерци. БАН, София, 1994.

Стойков 1952: Ст. Стойков. Палаталните съгласни в българския книжовен език. ИИБЕ, кн. I, 1952, с. 5 – 63.

Стойков 1966: Ст. Стойков. Увод във фонетиката на българския език. Издателство „Наука и изкуство“, София, 1966.

Тилков, Бояджиев 1977: Д. Тилков, Т. Бояджиев. Българска фонетика. София, 1977.

Тотоманова 1992: А.-М. Тотоманова. Из българската историческа фонетика. София, СУ, 1992.

Хоралек 1950: К. Horalek. K otazce palatalnich suhlasek v bulharstine, Slavia, XX, 1950, sv. 1, 57-60.

Чой 1994: К. Чой. Глайдовата система на българския и корейския език. – Съпоставително езиковедие, 1994, №2.

За контакти:

Доц. д-р Димитрина Игнатова-Цонева, Катедра *Български език, литература и изкуство*, Русенски университет "Ангел Кънчев", Тел. 841 609 / вътр.215,

E-mail: dtzoneva@ru.acad.bg

Докладът е рецензиран.